

A reformáció megjelenése és térhódítása Magyarországon

A reformáció gyors elterjedésének az okai

Az egyház elvilágiasodása

Mátyás király uralkodása alatt a király az ország irányításában alkalmazott nagy tudású, már humanista műveltségű hivatalnokok szolgálatáért egyházi javadalmakkal fizetett. E humanista szemléletű értelmiségi réteg alapvetően nem egyházi pályára készült, így nem is érez elhivatást a papi feladatok megfelelő betöltésére. Hosszú időn keresztül többnyire fel sem szenteltetik magukat, miséket sem tartanak. Emiatt az egyház előljáróinak életvitele egyre inkább kifogásolható válik, a hívek körében természetesen mindez visszatetszést kelt.

Szatmári György életpályája tipikusnak tekinthető. „1494-től a királyi kancellária titkára, világi ember, de fizetésként a székesfehérvári Szent Miklós-káptalan prépostságát élvezti. 1498-ban már veszprémi püspök, de továbbra is világinak tekinti magát, s kéri a pápától, hogy ne kelljen a kancelláriai teendőinek végzését akadályozó egyházi rendet felvennie. Kiemelkedő diplomáciai munkálkodása jutalmául 1501-ben már a váradi püspökséget kapja meg, majd 1505-től a pécsit. [...] 1506-ban felszentelteti magát s elmondja élete első miséjét – 49 éves korában. 1521-ig pécsi püspök, majd esztergomi érsek, de munkahelye gyakorlatilag mindvégig a kancellária, nem pedig egyházmegyéje.”¹

A központi hatalom kezdeti tétlensége

Mohács előtt már megjelennek a lutheri eszmék az országban, jelentős és kitartó „üldözés” azonban nem volt jellemző, mivel a királyi udvarban is kedvező fogadtatásra találtak az új tanok. A lutheri tanítással szimpatizált többek között II. Lajos felesége Mária királynő is. A királyi udvar befolyásos német tagjai szintén a lutheri tanok híveinek számítottak (pl.: Brandenburgi György)

A mohácsi csatavesztés után a kettős királyválasztás (Szapolyai János 1526-1540, I. Ferdinánd 1526-1564) a központi hatalom meggyengülését eredményezte. „A két király fő célja a vagyonos főurak támogatásának megnyerése volt, ezért szívesen adományoztak (egyházi) földbirtokokat, és eltekintettek e főrangúak hitbéli felfogásának vizsgálatától.”²

Főúri támogatás

Jelentős segítséget kaptak a reformáció eszméinek hirdetői egy-egy főúr pártfogása révén. A főúri támogatás egyrésztől védelmet jelentett a reformáció prédikátorainak, másrésztől jelentős anyagi támogatást is tartalmazott. A pártfogók ugyanis gyakran nyomdát alapítottak, iskolát hoztak létre, illetve a birtokaikon található templomot is a reformáció rendelkezésére bocsátották. Ismertebb támogatók közé sorolható Perényi Péter koronaőr, Nádasdy Tamás a későbbi országbíró, majd nádor. „Török Bálint, az ország egyik leghatalmasabb főura és legnagyobb birtokosa, a reformáció pártjára állt, az általa birtokolt városok közül Pápa és

¹ Bitskey István: *Hitviták tüzeiben* Gondolat, Budapest, 1978, 21-22. o.

² Gergely Jenő-Kardos József-Rottler Ferenc: *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig* Korona kiadó, Budapest, 1997. 57.o.

Debrecen később a hitújítás tűzhelyeivé váltak, feleségét, Pemfflinger Katát pedig „leona Lutteriana” (luteránus nőtényoroszlán) névvel illették a kortársak a hitújítás melletti harcok kiállása miatt.”³

A katolicizmus leépülése

„A protestantizmus előretörését, illetve a katolikus egyház leépülését a *szerezetesség* viszonyainak változásával lehet szemléltetni. A hitújítást megelőzően, 1520 körül - durva becsléssel - 400-500 római katolikus rendház és kolostor volt Magyarországon. Ezekben mintegy 10 ezer szerzetes élt.

[...] A római katolikus egyházat tehát kb. az 1570-es évektől mintegy 300-350 gyülekezetben 150-200 ezer hívő, 500 szerzetes, és a főpapokkal, valamint a káptalanok tagjaival együtt nagyjából ugyanennyi világi pap képviselte. De fennmaradt a *teljes egyházszerzet*: az esztergomi érsektől a plébánosokig. Megfogyatkozott számú elemmel, de a teljes hierarchia működött.”⁴

A reformáció elterjedésének személyi és tárgyi feltételei

Vándorprédikátorok személye

A katolikus egyház tanaival szemben az új tanításokat a vándorprédikátorok közvetítették az ország lakossága felé. Bejárták az ország nagy részét, illetve hosszabb-rövidebb ideig egy-egy főúr védelmét is élvezhették, ahol „udvari papként” működtek. Nemcsak szóban hirdették az új eszméket, de számtalan művet is írtak. Törekvésük alapvetően arra irányult, hogy a Bibliát magyar nyelven tudja olvasni az ország lakossága, így szinte mindegyik jelentősebb prédikátor terve között szerepelt a Biblia magyar nyelvre történő lefordítása. További közös jellemzőjük, hogy tanulmányaikat külföldi egyetemeken folytatták, sokan közülük megfordultak Wittenberg egyetemén is, ahol néhányan közülük személyes kapcsolatba kerültek Lutherrel és Melanctonnal. A vándorprédikátorok első nemzedékének tagjai közül többen is a ferencesek közül származtak. A prédikátorok első nemzedéke alapvetően a katolikus tanok Bibliával össze nem egyeztethető jellegére hívta fel figyelmet. Vitákat folytatnak a helybeli katolikus papokkal is. A prédikátorok későbbi nemzedéke a reformáció vallási irányzatainak kialakulásakor viszont már egymással is teológiai vitát folytat. A lutheri, később evangélikus irányzat ismertebb képviselői között tartjuk számon Dévai Bíró Mátyást, akit magyar Lutherként is emlegettek, valamint Sztárai Mihályt, aki jelentős egyházszerző munkát végzett, nevéhez fűződik 120 egyházközség megalapítása. A reformáció kálvini irányát képviselők közül kiemelendő Szegedi Kis István és Méliusz Juhász Péter.

Az unitárius hitvallás képviselője Erdélyben főleg Dávid Ferenc nevéhez kötődik. A szintén Erdélyben kialakuló szombatosok vezető alakjai Eössi András és Péchi Simon.

³ Bitskey István: i.m. 33-34. o.

⁴ Péter Katalin: *A magyar reformáció kezdetei* História, 1994/4.13- 14.o.

Irodalmi tevékenység

A reformátorok legnagyobb törekvése volt a Biblia nemzeti nyelven való kiadása, ezáltal lehetővé téve minden ember számára annak magyar nyelven való olvasását. **A teljes Biblia magyar nyelvre történő lefordítása** Károlyi Gáspár nevéhez fűződik. 1590-ben került kiadásra a Vizsolyi Biblia. Már korábban, még 1541-ben sor került az Újszövetség magyar nyelvre történő lefordítására, amely Sylvester János nevéhez fűződik, aki hasonlóan sok más hazai reformátorhoz Wittenbergben tanult.

A reformátorok irodalmi tevékenysége azonban nem csak Biblia-fordításokra koncentrált. Elterjedté vált a **versek** írása, melyben bibliai történeteket dolgoztak fel, valamilyen aktuális esemény kapcsán, így annak mindig volt valamilyen gyakorlati élethelyzetre vonatkozó mondanivalója is. **Verses krónikákban** állították párhuzamba a magyar és a zsidó nép sorsát. A reformátorok szerint a törökök hódítása Isten büntetéseként érte az országot, melynek az oka a katolikus egyház tagjainak erőteljesen kifogásolható életmódja, a főurak hatalmaskodásai.

A hit elmélyítését, és megerősítését szolgálták a **gyülekezeti énekek**, melyeknek a szerzői szintén a reformátorok voltak. Nagy hangsúlyt helyeztek a könnyen megjegyezhető dallamokra, amelyeket így otthon is lehetett énekelni. Ezek az énekek kezdetben főleg bibliai zsoltárok megzenésítéséből álltak.

Oktatás

A reformátorok különösen nagy hangsúlyt helyeztek az oktatásra. Ezért amennyiben erre lehetőségük volt, működésük helyszínein igyekeztek iskolákat alapítani, illetve a már meglévő városi, plébániai iskolákat átvenni. Ezekben az intézményekben Melancthon által kifejlesztett oktatási rendszert honosították meg. A jelentősebb iskolák kollégiumokká fejlődtek (Debrecen, Sárospatak), melyekben már bölcséleti és teológiai alapismeretek oktatása is folyt, így biztosítva a hazai prédikátor képzést, és egyben utánpótlást.

„Kifejlődött így az ún. partikulák hálózata, az anyaiskola és egyes vidéki tanintézetek állandó jellegű kapcsolata, amely a következő két évszázadban jelentősen bővült. Debrecennek például 1740-re már 126 partikulája lesz, köztük több jelentős mezőváros [...] A debreceni és sárospataki kollégium idősebb diákjai a partikulákban végezték első tanítási gyakorlatukat, gyakran az itt összegyűjtött pénzből indulhattak külföldi tanulmányútra.”⁵

Nyomdák alapítása

A Biblia széles körben való megismertetése, az iskolák tankönyvekkel való ellátása, a gyülekezetek számára énekeskönyvek kiadása nem lett volna lehetséges nyomdák nélkül. Huzamosabb ideig működő nyomdák főleg a nagyobb városokban jöttek létre. Emellett a főúri támogatások révén egy-egy főúri udvarházban alakultak nyomdák. Sylvester János magyar nyelvű Újszövetségének 1541-es kiadására is Nádasdy Tamás országbíró nyomdájában került sor. „Az első hazai nyomda, amely megalakulásától kezdve folyamatosan működött s magyar nyelvű könyveket állított elő, Kolozsvárott létesült 1549-ben. Hoffgreff György szász nyomdász alapította [...]”⁶

⁵ Bitskey István: i.m. 125-126. o.

⁶ Bitskey István: i.m. 128. o.

A reformáció megjelenése az országban, majd megerősödése

A reformáció magyarországi térhódításában két szakaszt különböztethetünk meg. „[...] az 1520-as évek legelejétől az 1540-es esztendők végéig tart a bizonytalanság vagy az átmenet állapota; a század közepétől a harmadik harmadig megy végbe a szakítás és az új egyházak megszerveződése, a protestánsok fokozatosan növekvő fölénye mellett. Ez a fölény a földesúri ellenreformáció 1620 körüli kezdetéig maradt érvényben.”⁷

A lutheri tanok már a mohácsi csatavesztést megelőzően megjelentek az országban. Az új tanok Magyarországra történő beszivárgását jelzik az azokkal szemben alkalmazott ellenlépések. „X. Leó pápa, (1513-1521) Luther egyházi kiközösítését tartalmazó bulláját Szatmári György esztergomi érsek utasítására Magyarország jelentősebb városainak templomaiban is kihirdették [...]”⁸ A lutheri tanok elleni pápai bullák kihirdetésére 1521 folyamán kerül sor, majd az 1523. évi LIV. törvénycikk már minden lutheránust, valamint azok pártfogóit is, mint eretnekeket halállal és összes javaik elvételével rendeli büntetni. Két évvel később az 1525. évi IV. törvénycikk szerint a lutheránusokat ki kell irtani az országból, továbbá akár egyházi, akár világi személyek bárhol elfoghatják és megégethetik őket. E törvények alapján jelentős üldözésre nem kerül sor, mivel a központi hatalomban is voltak hívei az új tanoknak, ahogy azt korábban láthattuk.

A reformáció eszméi Mohács előtt főleg a felvidéki, valamint az erdélyi városok német lakossága körében, valamint a királyi udvarban találtak követőkre. „A 40-es évek közepére a legtöbb magyarországi városban otthonra talált az új hit.”⁹

A reformáció terjedésének második szakaszára jellemző, hogy kialakulnak és elkülönülnek egymástól a reformáció különböző vallási irányzatai. „A reformáció alakulásának második fázisa az 1540-es évek elejétől az 1570-es esztendők közepéig tartott. Ebben a második szakaszban valamennyi társadalmi réteghez és az ország egész területére eljutott.”¹⁰

1549-ben került sor az ún. Confessio Pentapolitania (Ötvárosi hitvallás) kiadására, mely öt felvidéki város (Eperjes, Kassa, Bártfa, Lőcse, Kisszeben) hitvallását tartalmazta. Az ötváros hitvallás a lutheri tanok szellemében íródott, a hitvallás egyben hitük igazolására is szolgált a királlyal szemben. Ezt követően a lutheri irányzat hívei (evangélikusok) viszonylagos szabadságnak örvendhettek az országban. Ekkoriban ugyanis az 1548. évi XI. törvénycikk az újrakeresztelők és a kálvinistákkal szemben lép föl. A törvény rendelkezése szerint mindkét felekezet követőit ki kell űzni az országból.

Az újrakeresztelők (anabaptisták) a csecsemő keresztség helyett a felnőttkeresztséget gyakorolták, híveiket újrakeresztelték. Vezéralakjuk Thomas Münzer, akinek jelentős szerepe volt az 1524-1525-ös német paraszt felkelésben.

⁷ Péter Katalin: i.m. 13.o.

⁸ Gergely-Kardos-Rottler: i.m. 55-56.o.

⁹ Bitskey István: i.m. 36.o.

¹⁰ Péter Katalin: i.m. 15. o.

A helvét irányzat megjelenése és megerősödése

„Svájc két kiemelkedő reformátora - Zwingli és Kálvin – az úrvacsorában egyaránt csak jelképet látott, ezért Luther és táborá őket „szentségtagadóknak”, azaz szakramentáriusoknak nevezte.”¹¹

A helvét irányzat első hazai jelentősebb képviselőjeként tartják számon Kálmáncsehi Sánta Mártont. Az első hazai helvét (református) szellemű zsinat megtartására pedig 1552-ben kerül sor Beregszászon. Az 1548 évi XI. törvénycikk, mint láttuk a kálvinistákkal szembeni intézkedésről rendelkezik. „A tiltó rendelkezések ellenére egyre nagyobb számban térnek át evangélikus lelkészek református hitre. [...] a református tanokat a magyar mezővárosi parasztpolgárság előtt könnyen szembe lehetett állítani a lutheri „német vallással.”¹²

A helvét irányzat magyarországi képviselői közül kiemelkedik Szegedi Kis István, aki főleg a török hódoltság területén képviselte Kálvin tanait. Szegedi tanítványa Méliusz Juhász Péter, aki 1558-ban nyeri el Debrecenben a lelkészi állást, 1561-ben pedig már a debreceni szuperintendencia püspöke. Ő az, aki megkezdi a kálvinista alapelvek átfogó rendszerezését és írásba foglalását.

Méliusz nevéhez fűződik a Debrecen-egervölgyi hitvallás megalkotása 1562-ben, mellyel segíteni kívánt az egri várban szolgáló katonáknak. Ezzel az irattal próbálták meg eloszlatni a katonákkal szemben felmerült eretnecség gyanúját.

1563-ban kerül elfogadásra a tarcal-tordai hitvallás. Ebben a hitvallásban véglegesen különvlik a kálvini reformáció a lutheri irányvonaltól Magyarországon. A helvét irányzat ezt követően megindul az önálló egyházzá szerveződés útján. Ennek kiemelkedő állomása lesz az 1567-ben Debrecenben megtartott zsinat, melyet „alkotmányozó zsinat” elnevezéssel is illetnek. A zsinaton ugyanis szervezeti kérdésekkel is foglalkoztak, melynek eredményeképpen megalkotásra került az első hazai törvénykönyve a református egyháznak. Az elfogadott hitvallási irat két változatban került elkészítésre, azok összeállítása Méliusz Juhász Péter nevéhez fűződik. Az elfogadott hitvallás egyik fontos jellemzője, hogy élesen szembehelyezkedik az antitrinitáriusok szentháromság-tagadó irányzatával, továbbá ebben a hitvallási iratban került elfogadásra a II. Helvét Hitvallás is, mely a helvét reformáció jegyében megszülető protestáns egyházak „katekizmusa” lett. A hazai helvét irányzat ezzel csatlakozott a református egyházak nemzetközi közösségéhez.

Az unitárius felekezet kialakulása hazánkban

Az antitrinitarizmus vagy más néven az unitarizmus elsősorban Erdélyben nyert teret. Az unitárius irányzat Erdélyben történő tartós meghonosítása Giorgio Blandrata nevéhez fűződik, akinek a tanítványa lesz Dávid Ferenc. Blandrata János Zsigmond erdélyi fejedelem udvari orvosa volt. A fejedelemre nagy hatást gyakoroltak az unitárius tanok. Blandratának sikerül meggyőznie Dávid Ferencet is, aki katolikus papként kezdte pályafutását, majd csatlakozik az evangélikusokhoz, később pedig a helvét reformációhoz. 1566-ban a Tordára összehívott zsinaton az erdélyi reformátusok elkötelezték magukat Blandrata-féle mérsékelt unitárius irányzat mellett. Debrecen püspöke, Méliusz az erdélyi fejedelemnél lépett fel a reformátusok érdekeinek a védelme érdekében. János Zsigmond ennek hatására hitvitát rendelt el, mely

¹¹ Bitskey István: i.m. 57.o.

¹² Bitskey István: i.m. 59, 61.o.

1566. április 24-27. között került megtartásra Gyulafehérváron. Az unitáriusok ettől kezdve véglegesen elszakadnak a református egyháztól Erdélyben. Az 1568-as tordai országgyűlés döntése az unitáriusok számára kedvez, mely szerint bármely prédikátor saját meggyőződésének megfelelően hirdetheti az evangéliumot. Erdély ezzel Európában egyedülálló módon vallásszabadságot biztosított az ún. négy bevett vallásnak, melyek így gyakorlatilag egyenrangúaknak minősültek. A négy bevett vallás a katolikus, az evangélikus, a református és az unitárius.

Dávid a 70-es évektől egyre inkább eltávolodik Blandrata által képviselt mérsékelt irányzattól (adorantizmus), mely tagadja ugyan a szentháromság tanítását, de Krisztust, mint Isten fiát imádja. Dávid ezzel szemben a non-adorantizmus tanát követi, mely Krisztusban csupán embert látott, akit így imádni sem kell. János Zsigmond halálát követően Báthory István már nem nézte jó szemmel az újabb vallási reformációs törekvéseket. Báthory politikájának esett áldozatul Dávid is, akit végül Déva várába zárnak az új vallási nézeteinek a terjesztése miatt és ott is hal meg.

Szombatosok

Az unitárius irányzattól válik ki azoknak a csoportja, akik hitüket alapvetően az ószövetségi tanításokra alapozzák. Hitük szerint Jézus halálával a megváltás nem történt meg, ezért újra érvénybe lép az összes ószövetségi rendelkezés, közte a szombat megünneplésére vonatkozó isteni rendelkezés is. A zsidóságtól csak annyiban különbözik hitük, hogy ők elfogadják Krisztus isteni küldetését, ami azonban hitük szerint kudarcra végződött. Hitük szerint ismét meg kell jelennie a megváltónak, és ekkor veszi kezdetét a boldog, ezeréves birodalom időszaka. Kiemelkedő képviselői: Eössi András, halálát követően a szombatosok irányítója a nagy műveltségű Péchi Simon, akit Bethlen Gábor kancellárként alkalmaz. Később épp Bethlen fogja börtönbe zárni Péchit, aki szabadulása után életét a szombatos tanításnak szenteli.

A protestantizmus elterjedésének mértéke

„Körülbelül az 1570-es évekre alakult ki tehát a protestantizmus számbeli fölénye. Az ország körülbelül 4 millió lakosából 3-3,2 milliót egyesített, 5-6000 gyülekezetben.”¹³

A protestantizmus főbb egyházszerkezeti egységei

„Az evangélikusoknál esperességnek, az erdélyi szászoknál káptalannak, míg az unitáriusoknál egyházkörnek nevezték az egyházmegyei szervezetet. Több egyházmegye alkotta az egyházkerületet (superintendentia), amelynek élén a választott lelkész, a püspök (superintendens) állt.”¹⁴

¹³ Péter Katalin: i.m. 16.o.

¹⁴ Gergely-Kardos-Rottler: i.m. 63.o.